

Т. О. Чугуй

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТОВАРИСТВ «ПРОСВІТА» НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ПРИФРОНТОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ У 1941–1943 РОКАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена дослідженню питання відродження та діяльності просвітянських організацій в Україні під час Другої світової війни. Розглянуто специфіку функціонування товариств «Просвіта» як на території рейхскомісаріату «Україна», так і прифронтової військової зони з метою визначення загального й особливого в розвитку загальноукраїнського просвітянського руху. Розкрито головні напрямки, форми і методи роботи «Просвіт».

Ключові слова: товариства «Просвіта», рейхскомісаріат «Україна», прифронтова військова зона, просвітянський рух.

Вивчення історичного розвитку товариств «Просвіта» у буремні роки Другої світової війни на території окупованої німецькими військами України в історіографії віднайшло своє віддзеркалення, проте незначною мірою. Дана проблематика стала предметом наукового зацікавлення лише окремих дослідників, зокрема, М. В. Ковалю [9–12], А. В. Скоробогатова [24–26], Р. К. Рибальченка [20–22], Л. І. Бадєєвої [2], Ю. В. Волошина [4–5], М. Л. Головка [6], В. А. Нестеренка [18], В. О. Шайкан [35], Д. М. Титаренка [32–33], І. М. Спудки [28], Т. Курила [14], П. Мазура [16]. Серед іноземних авторів принагідно згадують про діяльність просвітян такі науковці, як: Д. Армстронг [1], Г. Куромія [15]. Загалом, вчені значною мірою зосередили свою увагу або на окремих питаннях діяльності «Просвіт», або на певні організації за територіальним чи адміністративним принципами. Комплексного дослідження з вказаної проблеми наразі ще не існує, що і визначає її актуальність.

У цій студії автор ставить перед собою завдання розглянути питання відродження, діяльності, здобутків просвітянського руху на території як рейхскомісаріату «Україна», так і прифронтової військової зони. Їх порівняння дасть змогу визначити спільне й відмінне в історичному розвитку «Просвіт».

Напад нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року ознаменував собою новий етап розвитку найбільшого військового конфлікту ХХ століття. Доволі швидке просування сил агресора на схід, у тому числі територією України, призвело до докорінних змін у всіх сферах життєдіяльності місцевого населення. Варто відзначити, що завойовники старалися зміцнювати свою владу на окупованих землях за рахунок використання незадоволення певної частини радянських людей способами і засобами будівництва соціалістичного суспільства. Однак варварська політика гітлерівців швидко розвіяла ілюзії не тільки тих, хто, втративши приватну власність під час встановлення радянської влади, сподівався бодай на часткове її повернення, а й тих, хто зазнав жорстоких репресій сталінського режиму, втративши членів своєї родини, або уцілів, повернувшись із багаторічного перебування в таборах ГУТАБу.

Відновлення діяльності наддніпрянських «Просвіт» відбулося після наступу німецьких військ на схід у 1941–1942 роках та одночасного відступу Червоної армії. Товариства «Просвіта» спочатку поновили свою роботу на Поділлі у таких населених пунктах, як: Кам'янець-Подільський, Вінниця, Проскурів, Жмеринка, Шепетівка, Старокостянтинів, Вороновиця, Летичів, Меджибіж, Немирів, Турбів, Хмільник та інших містах і селах. Праця їхніх комісій спрямовувалася на підтримку культурного життя на місцях. Наприклад, газета «Подільянин» у Кам'янці-Подільському друкувала статті В. Січинського, вірші М. Чирського, матеріали про роботу «Просвіти», некрологи репресованих діячів культури [19, с. 325]. У Вінниці не без допомоги місцевої «Просвіти» працював педагогічний інститут, де навчалося близько 600-та студентів-заочників; а також музей М. Коцюбинського. 31 серпня 1941 року почав функціонувати Вінницький драматичний театр (працювало 162 особи). До липня 1942 року ним було здійснено 165 вистав. Того ж року місцева «Просвіта» відзначила 40-літній ювілей літературної творчості

В. Тарноградського, проводилися різноманітні заходи, що безпосередньо сприяли розвитку культурної сфери. Так, у селі Великий Митник Хмільницького району товариство «Просвіта», нараховуючи лише 20 осіб (М. Кобржицький, К. Літинська та ін.), зуміло заснувати навіть драматичний гурток для поширення мистецтва.

Значну роль у відкритті «Просвіт» відіграли похідні групи ОУН (м). Результатом їхньої ініціативи стало створення в жовтні 1941 року у Києві Української національної ради (керівники – М. Величківський, О. Бойдуник, І. Дубина, А. Баранівський). Показовим є те, що організатор цього українського представницького органу – О. Ольжич доклав чимало зусиль і до справи відродження Київської «Просвіти» [19, с. 91]. На голову товариства було обрано М. Тобілевича. Активними учасниками виявилися: О. Теліга, М. Зеров, Є. Онацький, Т. Осьмачка, І. Фещенко-Чопівський, Я. Шумелда. Власне, поява просвітянської організації в місті стала можливою завдяки розвитку самоврядування. Адміністрація на чолі з О. Оглоблиним, а згодом – В. Багазієм, намагалася налагодити як економічне життя (транспорт, зв'язок, електростанцію, водогін), так і культурне. Зважаючи на сильну руйнацію і плани нацистів «знищити місто запальними бомбами і гарматним огнем» [23, с. 154], це зробити виявилось нелегко. Але навіть за таких умов працював новоутворений міський відділ культури й освіти, очолюваний І. Кавалерідзе. Перші плоди його роботи – вихід у світ газети «Українське слово», редактором якої став просвітянин І. Рогач.

Наявність в українців офіційно дозволеного німцями адміністративного органу дала можливість проводити у Києві просвітянські заходи. Серед них були, зокрема, лекції, концерти, виставки, аматорські вистави, релігійні свята, видавництво листівок, брошур, що мали на меті пробудження самосвідомості українців, яка зазнала до цього впливу культурної уніфікації. За допомогою спеціальних курсів готували кадри для роботи товариств поза межами міста. Встановлювалась опіка над шкільними закладами. Цей крок виявився нагально необхідним за умов гітлерівського режиму, що вкрай негативно відносився до питань освіти слов'янських народів. Діяльність «Просвіти» мала чітко виражений національний характер, тому з перших днів свого існування вона потрапила під пильний контроль німецьких спецслужб [13, с. 312].

Аналогічна ситуація склалася і з Дніпропетровською «Просвітою». Постійний нагляд нацистів за її роботою проводився з метою недопущення розповсюдження самостійницьких настроїв серед українців. Спочатку у місті не дозволялося (аж до січня 1942 року) створювати товариство, натомість засновувались легальні Українські будинки. Їхньою характерною ознакою була відсутність фіксованого членства, намірів поширення своєї діяльності на довколишні території. Проте, насправді, наявність у них бібліотек, драматичних гуртків, оркестрів, хорових капел, штатних бандуристів, кімнат для гри в шахи, більярд, проведення концертів відповідало просвітянській роботі. На початку 1942 року приміщення Українського будинку в Дніпропетровську владою передається армії. Після його реорганізації створюється місцеве товариство «Просвіта», головою якої став П. Козар. Праця В. Худенка, І. Сокола, А. Винниченка, А. Пацяля та інших членів організації націлювалась на зменшення тяжких наслідків правління окупаційного режиму. «Просвіти» почали засновуватись і поза межами Дніпропетровська, наприклад, в селищі імені Карла Маркса (залізнична станція Ігрені). До її створення причетний І. Сокіл, а очолив філію В. Іващенко. Досить активно просвітяни заявили про себе у Нікополі, Марганці, Апостоловому, Софіївці, Покровському та Червоногригорівці. Членами Нікопольської «Просвіти», серед інших, були: Ф. Вовк (голова земельного відділу міської управи), Т. Кисіль (очільник відділу освіти), У. Тимченко (У. Дида-Целевич) – активні діячі ОУН (б) у регіоні. Голову міської управи Г. Струковатського обрано до контрольної комісії товариства [8, с. 36].

Завдяки голові адміністрації Кривого Рогу – С. Шерстюку, місцевій «Просвіті» передано всі клуби та кінотеатри. Це стало можливим тому, що німецький військовий комендант міста майор Реглер зайвий раз не втручався в культурне життя міських мешканців. Складні відносини окупаційної влади з громадськістю подекуди згладжувались індивідуальними особливостями того чи іншого керівника, однак до цілковитого порозуміння справа майже ніколи не доходила. І все ж таки Криворізька «Просвіта» проводила концерти української хорової капели «Сурма», виступи кобзарів-бандуристів, працювали місячні курси українських народних танців.

У жовтні 1941 року на районних зборах інтелігенції в Апостоловому створено «Просвіту» й обрано її правління (голова – Ю. Семенко) [34, с. 77]. Членами товариства стали представники різних професій: вчителі, лікарі, агрономи, чиновники. Робота утворених гуртків, зокрема, драматичного (поставлено п'єсу «Борці за мрію» І. Тогобочного та ін.), музичного, співочого та духового оркестру мала на меті допомогти людям відродити їхні національні традиції, розбудити самосвідомість українців. Просвітяни поширювали книжки, найбільше криворізького видавництва «Дзвін» (зб. пісень «Тризуб», «Малу історію України» І. Крип'якевича, зб. М. Пронченка «Кобза» й ін.). Ю. Семенко, крім того, що піклувався про будинок «Просвіти», поїздки «культбригади» товариства до навколишніх сіл, про паливо та оголошення, «мусив добиватися дозволу в нацистської окупаційної влади (лютої в ненависті до українських культурних заходів) на репетиції, вистави, концерти, намовляти переляканих советським і німецьким терором аматорів бути активними» [34, с. 400]. Апостолівською «Просвітою» також проводилася робота по вивченню гімну «Ще не вмерла Україна».

У 1941–1942 роках товариства «Просвіта» виникли й у Полтаві та Запоріжжі. Їм вдалося проводити діяльність поза межами міст. Цьому сприяли спеціальні курси підготовки просвітян. Поряд з традиційними в організаціях виникли такі секції, як – жіноча, антибільшовицької пропаганди, агрономічна. Життєві обставини продиктовували необхідність не тільки підкорятись, а й працювати з німецькою пропагандистською службою «Пропаганд-Штаффель» [19, с. 91]. У той же час сільськогосподарська розруха на теренах України під час Другої світової війни примушувала людей шукати шляхи постачання до міст продовольства. Цим питанням активно й займалися «Просвіти».

Ситуація на тих землях України, що не увійшли до складу рейхскомісаріату, а потрапили під адміністративний контроль німецьких військових, виявилася дещо іншою. Замість цивільного управління там керували армійські чини. Особливістю прифронтової зони була її неусталеність. За таких умов національносвідомі представники українського народу взяли за організацію культурницької роботи. У 1941 році відновлюється товариство «Просвіта» у Сумах. Його голова – Г. Сапун, будучи директором гімназії, таємно керував діяльністю обласного проводу ОУН [19, с. 351].

На Донбасі «Просвіти» виникають у ряді населених пунктів, таких як: Ворошиловград, Маріуполь, Краматорськ, Сватове, Попасна. До їх здобутків належать: відродження національної преси, музично-драматичних колективів, а головне – українізація освіти. Так, Маріуполька «Просвіта» діяла з червня 1942 року (21 червня комендатура міста дала дозвіл на її відкриття) по червень 1943 року легально. 16 липня 1942 року пройшли збори, на яких головою товариства обрано А. Авраменка (Ірія), заступником – М. Стасюка (кандидатуру колишнього міністра Української Центральної Ради на голову товариства відхилила окупаційна влада). Міська управа виділила «Просвіті» окремий будинок. Робота велася секціями такими, як: мовно-літературна, історико-економічна, драматична, жіноча, української матері та ін., за спеціальними планами. Діяли й гуртки з історії України, хорівий, бандури, драматичний, танцювальний, німецької мови [34, с. 420].

Так, власне історична секція прагнула на базі краєзнавчого музею та місцевого архіву проводити роботу курсів підготовки молодих істориків для викриття репресивних заходів та економічної експлуатації України в СРСР. Важливим питанням стало створення української бібліотеки для поширення знань серед народу. Співпраця товариства з українським театром (актори якого у своїй більшості були членами «Просвіти») дала можливість відродитись українському мистецтву міста. М. Стасюк, працюючи редактором «Маріупільської газети», прагнув подавати у ній матеріали, які мали на меті пробудження національної свідомості місцевих українців.

У Сватівській «Просвіті» у воєнні роки було створено студію для постановки п'єс: «Дай серцю волю», «Сватання на Гончарівці», «Про що тирса шелестіла», «Ой не ходи, Грицю» та ін. Загалом у цій районній «Просвіті» нараховувалось близько 80 членів [19, с. 91].

У Харкові з жовтня 1941 року розпочався процес формування українських організацій. В новоутвореному Громадському комітеті під керівництвом В. Доленка визріла думка про необхідність утворення «Просвіти». Безпосередньо з ініціативою відродити товариство до

Громадського комітету та адміністрації міста звернувся професор історії В. Дубровський [7, с. 45]. Серед людей, які доклали чимало зусиль для організації «Просвіти», були: О. Багалій, В. Доленко, П. Ковалівський, В. Кривенко, О. Попов, Д. Соловей. На установчих зборах головою ради товариства обрано В. Дубровського, заступниками стали – З. Сапіцька і О. Попов, секретарем – О. Соловей. Активно сприяли відновленню просвітянської роботи: П. Бузань, М. Бурачек, Ф. Бульбенко, О. Варавва, А. Гак, Й. Гірняк, П. Дрига, В. Костенко, І. Крилов, П. Петренко, Х. Рябокiнь, В. Ступницький, Т. Хоткевич [39, ф.р. 3187, оп. 1, спр. 2, арк. 7] та багато інших.

Оскільки перший проект статуту Харківської «Просвіти» створювався на основі аналогічного документу львівських просвітян, що був написаний ще на початку ХХ століття, він потребував суттєвого доповнення. Цю роботу, маючи багатий досвід і високий фаховий рівень, виконав В. Дубровський, врахувавши основні положення, які за вказівкою керівника відділу пропаганди Харківської міської управи В. Кривенка розробили інспектор відділу у справах «Просвіти» І. Борійчук та директор Харківського обласного архіву О. Одрин [26, с. 194].

У схваленому на зборах товариства статуті зазначалося, що «Просвіта» засновується для розвитку й поширення «громадської і національної свідомості серед Української людності і для того, щоб допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю» [39, ф.р. 3187, оп. 1, спр. 2, арк.1]. З цією метою в Харківській «Просвіті» створювалися спеціальні підрозділи (комісії та секції), як традиційні: шкільна, видавнича, мистецтв, фінансово-господарська, так і нові для просвітянського руху: церковно-богословська, історична. Окремо слід виділити комісії – правову, торгівлі та комерційних підприємств (кооперативну), соціального забезпечення, промислово-індустріальну, безпосередньою причиною появи яких стали умови воєнного часу, тяжке становище людей на окупованих німцями територіях. До кінця 1941 року було засновано усі основні комісії товариства.

Отже, головним завданням «Просвіти» виявилось пробудження національної свідомості українців за допомогою освіти людей, а також соціальне сприяння громаді. Вирішувати ці питання мали новоутворені структурні підрозділи товариства. Так, комісія соціального забезпечення, керована З. Сапіцькою, співпрацюючи з аналогічними районними відділами, займалася працевлаштуванням людей, матеріальною допомогою. Ще у кінці 1941 року отримали соціальну підтримку 89 осіб, зокрема, О. Багалій, М. Бурачек, С. Веселовський, Б. Гмиря, П. Хоткевич, В. Дубровський, П. Ковалівський, Ю. Шевельов.

Шкільна комісія «Просвіти», керована О. Поповим, не тільки піклувалася про кадрову політику в школах, а й займалася забезпеченням підручниками освітніх закладів. Члени методичних секцій на весну 1942 року підготували до друку посібники з історії, української мови. Проте окупанти вже мали власні підручники, а тому не дозволили друк просвітянських.

У 1942 році деякі члени товариства, зокрема, В. Дубровський, О. Попов, Х. Рябокiнь, Ю. Холодняк, Ю. Шевельов викладали на підготовчих курсах вступників до т.зв. вищої аграрної школи. Курсами завідував А. Червинський.

Розвиваючи шкільну ланку освіти, просвітяни не оминули своєю увагою дошкільну і позашкільну сфери. Спеціальна секція відкрила у дитячих садках гуртки: хорový, німецької мови та спортивний, читальні; відзначались традиційні свята, проводились дитячі ранки.

Видавнича комісія, керована професором Д. Соловеем (скарбником товариства), володіла кооперативним видавництвом «Українська книжка», поширювала серед населення Харкова листівки і брошури антирадянського характеру. Окрім цього, «Просвіта» намагалася впливати на газету «Нова Україна», але вдалося зробити це не одразу. Її редактор – В. Царинник, як колишній співробітник «Соціалістичної Харківщини», не поспішав контактувати з просвітянами. Лише завдяки рішучій позиції голови Громадського комітету – В. Доленка вдалося вплинути на ситуацію.

На засіданні видавничої комісії було поставлене питання про заміну керівництва газети «Нова Україна». Після цього, В. Царинник пішов назустріч, та узгодивши попередньо з німцями, зробив клопотання до «Просвіти», щоб вона виділила своїх авторів для роботи в редакції. Її секретарем став М. Оглоблін, активно працювали поети В. Боровий, О. Веретенченко та Н. Щербина, літературознавці О. Парадиський, П. Хуторський, письменники О. Варавва, Л. Лиман

та ін. Зміст матеріалів газети суворо контролювався німецьким цензором. Таким чином, просвітянам вдалося до певної міри підпорядкувати офіційно дозволеній окупаційною владою друкований орган, що мав наклад 25–60 тис. примірників.

Д. Соловей, будучи директором видавництва «Українська книжка», намагався отримати від німецьких чиновників дозвіл надрукувати українські буквар, читанки та інші підручники, але марно. У тій скрутній ситуації просвітянам «пощастило видати в Харкові лише український молитовник, і то перед самим відступом 1943 року, так що наклад повністю лишився в друкарні» [27, с. 118]. Ситуація з виданням та поширенням українських книжок наочно продемонструвала фактичне безправ'я місцевого населення в умовах окупаційного режиму.

За таких обставин особливо необхідною виявилася правова комісія «Просвіти». Згідно зі свідченнями радянської розвідки юридичним напрямком керував В. Дубровський [40, ф.1, оп. 23, спр. 523, арк. 35]. Очевидно це було пов'язано з нестачею професійних кадрів у згаданій сфері. Зміст роботи полягав у розробці проектів постанов, наданні селянам юридичних довідок щодо питань майна, земельних відносин та ін.

Церковно-богословська комісія товариства, керована священником М. Васьківським, намагалася координувати свою роботу з Харківським єпархіальним управлінням УАПЦ, до складу якого входили просвітянські діячі В. Потієнко (колишній голова Всеукраїнської церковної ради), О. Попов, Г. Лебединський. Члени комісії, окрім вище згаданих, В. Доленко, М. Ветухів, Г. Гармаш, І. Гаращенко, О. Єзерський та ін., засідаючи кожних 2-3 тижні, займалися проблемами українізації церковного богослужіння, підготовкою кадрів, визначенням стратегій розвитку. Так, В. Потієнко запропонував вести чіткий облік церков та священників. Взагалі, допомога «Просвіти» ще при створенні єпархіального управління дозволила оформитись УАПЦ в регіоні. Станом на березень 1942 року процес відновлення храмів (біля 200) [38, 1942, 31 березня] гостро поставив питання про забезпечення їх церковними кадрами. Саме тому просвітянська церковно-богословська комісія підтримала ідею єпархіального управління стосовно відкриття 4-місячних курсів для їхньої підготовки. Правда вдалося зробити тільки один набір, оскільки другий заборонили проводити німці.

Спільними зусиллями «Просвіти» й єпархіального управління в навчальні плани народних шкіл уведено 40-годинний курс викладання Закону Божого (по дві години на тиждень) з метою релігійного виховання дітей. Не обійшли своєю увагою просвітяни візит єпископа Переяславського Мстислава (Скрипника) – особистого представника адміністратора УАПЦ архієпископа Полікарпа (Сікорського), який прагнув досягти об'єднання української церкви. Як наслідок, постановою Харківської церковної ради від 27 липня 1942 року проголошувалось злиття Харківської єпархії з УАПЦ [17, с. 725].

Кооперативна комісія, керована просвітянином Тищенком, відповідала за торгівлю та комерційні підприємства. Її діяльність відбувалась в умовах періодичних заборон німецькою владою міським мешканцям купувати й довозити продукти харчування з сільської місцевості. «Просвіта» вже до літа 1942 року заснувала кооператив «Просвітянин» з допоміжним товариством матеріального забезпечення. Показовим є також той факт, що організація мала земельний маєток із садом (114 га) та орендувала під городи ще 100 га [38, 1942, 12 лютого]. Крім того, за ініціативою В. Доленка було створено Комітет українського купецтва, який очолив Г. Гармаш. Поступово ця організаційна одиниця об'єднала близько 150 людей.

Комісія товариства, яка виникла ще у грудні 1941 року – по перейменуванню вулиць міста Харкова (історична), мала на меті повернути старі назви, дати нові, замість тих, що несли відбиток радянської епохи. Перед членами комісії, зокрема, В. Дубровським, П. Ковалівським, В. Троценком, постало завдання – відновити національне обличчя Харкова. За співпраці з міською управою в 1942 році 483 вулиці, майдани, провулки отримали інші назви. Так, було повернуто історичну назву вулиці К. Лібкнехта – Сумська, назву проспекту В. Леніна змінено на Новий проспект, вулиці Й. Сталіна – на П. Сагайдачного, вулиці В. Молотова – на В. Короленка.

Комісія мистецтв Харківської «Просвіти» організувала роботу вокального, театрального та хореографічного гуртків з метою залучення, перш за все молоді, до надбань рідної культури. Для

проведення різноманітних заходів «Просвітою» створювався Будинок національної української культури.

Просвітяни намагалися розширювати коло заходів передусім за рахунок читання лекцій, рефератів, проведення вистав, концертів, вечорів на честь Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Лисенка, Б. Грінченка та ін. Серед заходів були й такі, як відзначення християнських свят, вікопомних дат української історії, нарада письменників міста (літо 1942 року). На ній виступили українські майстри слова: Бондаренко, Гак, Нитченко, Топчій та ін., німецькі чиновники від «Пропаганд-Штаффель» – Бартель і Бек з настановами про необхідність посилення антирадянської діяльності. У цьому контексті «Просвітою», разом з іншими організаціями й установами міста, відкрито 1 листопада 1942 року виставку «Україна під радянським ярмом» [3, с. 93]. Її експонати демонстрували глядачам, зокрема, картини репресій 1930-х років, руйнування комуністами Харкова під час відступу в 1941 році. Загалом у першому кварталі 1942 року товариство провело 11 концертів та акцій, в другому – 13, третьому – 7, четвертому – 3, разом – 34 [39, ф.р. 2982, оп. 4, спр. 222, арк. 14]. Зменшення активності у роботі Будинку національної культури в кінці року пов'язане із зайнятістю людей на городах, а згодом – через холод у неопалюваних приміщеннях. Проте, недивлячись на перепони, «Просвіта» змогла в 1942 році організувати ще й Молодий український театр, творчий склад якого включав 41 особу. Засновано також і музичну студію під керівництвом В. Антонової.

Науково-філософська комісія товариства спрямовувала діяльність Харківського українського наукового товариства. До нього увійшли 23 вчених, серед яких провідну роль відігравав П. Соловійов. Робота проходила у Будинку науки і техніки (очолював В. Галицький). Упродовж 2-го і 3-го кварталів 1942 року відбулося 67 засідань різних секцій наукового товариства, які відвідало понад тисяча осіб. Власне «Просвіті» протягом того ж року вдалося організувати 14 публічних лекцій та доповідей, зокрема, М. Зубаря, В. Дубровського, Ю. Шевельова.

Промислово-індустріальна комісія, незважаючи на те, що була створена для координації виробничої сфери міста, реальних здобутків не мала через тотальний занепад виробництва.

У 1942 році «Просвіта», згідно з даними німецьких спецслужб, включала до свого складу діячів Харківського єпархіального управління, газети «Нова Україна», Комітету українського купецтва, міської управи. Разом із заснованим Будинком національної української культури, науковим товариством, «Просвіта» нараховувала вже близько 600 осіб [40, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 31].

Закономірним питанням розвитку просвітянства стало його поширення. Воно здійснювалося шляхом створення міських та районних філій. Так, одним з перших створено товариство «Просвіта» на Москалівській вулиці за № 2 (березень 1942 року). 7 вересня того ж року почало працювати Нагірне товариство під керівництвом А. Орла. Головними напрямками діяльності виявилися – соціальний і освітній. Але далеко не скрізь місцева адміністрація з розумінням сприймала український рух. Наприклад, у 8-й та 9-й районних управах Харкова чиновники організували клуби замість «Просвіт», мотивуючи це або нестачею кваліфікованих кадрів, або малочисельністю українського населення, що виглядає як цілком надумані відмовки з огляду на реальний стан справ.

На початку 1942 року Харківська «Просвіта» направила своїх інструкторів у навколишні містечка і села з дорученням заснувати нові Будинки національної культури, клуби, гуртки та хорові колективи. Завдяки цьому постали вони у Богодухові, Валках, Вовчанську, Дворічній, Куп'янську, Мерефі, Південному, а також в Охтирці на Сумщині. Так, Мереф'янська «Просвіта» створила власний театр, струнний, духовий оркестри, хорову капелу). Одними з найдієвіших виявилися також Валківський, Вільшанський та Нововодолазький осередки. Важливим нюансом є те, що товариства в області діяли без права економічної ініціативи, яка суворо заборонялася нацистами.

Щодо питання взаємовідносин «Просвіт» з німецькою окупаційною владою, то тут необхідно виділити два аспекти. Кожен з них стосувався або рейхскомісаріату «Україна», або прифронтових територій. У першому випадку адміністрація на чолі з Е. Кохом вимагала від підлеглих «найсуворішого ставлення до місцевого населення» [31, с. 572], дуже прискіпливо стежила за українськими організаціями. Побожовання гітлерівців з приводу можливості наростання руху національносвідомих кіл справдилися. Що стосується «Просвіт», то вони підпали під вплив

ОУН. 25 листопада 1941 року німецьким командуванням видано наказ для зовнішніх постів «айнзацкоманди Ц-5» («Einsatz-kommando C/5») поліції безпеки і СД про арешти «всіх активістів руху Бандери як грабіжників» [8, с. 51] та ліквідацію їх після допитів. Таке розпорядження не пройшло повз «Просвіти» на місцях, недовлячись на запроваджені ними суворі конспіративні заходи – до членства приймали осіб не молодших 18 років за поручительством двох дійсних просвітян. Підозри влади посилювались. Як наслідок, у січні – лютому 1942 року в Києві було проведено арешти О. Теліги, І. Рогача, О. Ольжича, а також М. Величківського, О. Чемеринського, О. Олійника, В. Багазія. Після допитів і звинувачення у зв'язках з ОУН, більшість з них були розстріляні. Діяльність Київської «Просвіти» з кінця 1941 року фактично була паралізована через утиски і заборони окупантів.

У Дніпропетровську активісти-просвітяни, які входили до Українського національного комітету (П. Козар, В. Худенко та ін.), обласної управи (П. Козар став головою відділу освіти), міського проводу ОУН (В. Худенко був політреферентом під прізвиськом «Остап»), намагалися поширювати вплив товариства. Це призвело до того, що за «Просвітою» почав стежити відділ «української» поліції міста. Його начальник – Кузьменко, за вказівкою голови СД – Лінка, направив агента Левченка для «розробки» товариства. Ним повідомлялося наступне: «за словами її голови («Просвіти» – авт.), основною метою організації є боротьба проти більшовизму та підтримка німецького вермахту, а після повалення радянського режиму – боротьба проти німців, за виключення німецького впливу» [12, с. 242]. Цього нацисти стерпіти не могли і наслідки не забарилися. У травні 1942 року міську й районні «Просвіти» було закрито. Але ліквідація легальної роботи не означала її повного припинення. Нелегально товариство діяло (проводились зібрання, дискусії та ін.) протягом літа 1942 року. В ніч з 5 на 6 вересня того ж року німцями було заарештовано 15 осіб, які брали участь у таємних зборах. З донесень СД у Берлін відомо, що причиною облави стало прагнення «Просвіти» «усунути всякий іноземний вплив, включаючи німецький» [13, с. 656].

В іншому випадку, на прифронтових територіях, «Просвіти» залежали від військової адміністрації. У такій ситуації доля товариств значною мірою залежала від їхніх зв'язків з ОУН. Там, де вони були виявлені нацистами, наприклад, у Маріуполі та Сумах, «Просвіти» одразу ліквідовувались. Так, у Маріуполі було заарештовано М. Стасюка «разом з іншими керівниками підпільної антифашистської організації ОУН (А. Болгарський, М. Фененко та ін., всього 14 чоловік)» [34, с. 420]. Це сталося у червні 1943 року через донос провокатора О. Вальчика. Усіх арештованих гітлерівці розстріляли. Недаремно німці ще при затвердженні статуту товариства не дали дозволу на діяльність фізкультурної та військової секцій, остерігаючись намірів націоналістів використати їх у своїх цілях.

Тоді ж і припинила свою діяльність Маріупольська «Просвіта». У Сумах членів місцевого товариства, його голову Г. Сапуна, після допитів і тортур також розстріляли. Таким чином, в обох цих випадках можна стверджувати, що діячі ОУН використовували «Просвіти» як для розвитку української культурної сфери, що цілком відповідало програмним засадам організації, так і для прикриття діяльності з поширення свого впливу на сході України, що і підтверджують очевидці тих подій, зокрема, Є. Стахів [29, с. 149; 30, с. 114 – 119], Л. Шанковський [36, с. 44].

В окремих ситуаціях, через невизначеність підпорядкування, «Просвіти» продовжували роботу. Так було у Харкові. Щодо становища організації у місті, цікаву думку з цього приводу висловив Ю. Шевельов: «Просвіта» не була ні заборонена, ні дозволена. Якби Харків дочекався німецької цивільної влади, її б заборонили, і не знати, яка доля чекала б організаторів і вчасників» [37, с. 324]. Незважаючи на складні обставини, просвітяни діяли, хоча й під пильним наглядом СД. Ставлення німців до їхніх заходів не було однаковим. Якщо у січні 1942 року дозволялось відзначити річницю «Акту злуки УНР і ЗУНР», згодом рекомендувати свої кандидатури до місцевих органів управління, то вже у травні того ж року нацисти заборонили «Просвіти» організувати виставку на згадку про С. Петлюру. Причинами послужили як участь цього українського політичного діяча у вигнанні німців з України у 1918 році, так і те, що діяльністю товариства керували представники руху Мельника [13, с. 636]. Під час вшанування пам'яті Є. Коновальця, С. Петлюри не можна було виголошувати промови, виконувати гімн «Ще не

вмерла Україна», дозволялись тільки короткі виступи і проведення панахид. Так як і на інших територіях військової зони, на Харківщині просвітяни котрі паралельно працювали на користь ОУН, зокрема, В. Кривецький, подружжя Недужих, М. Міщенко зазнали репресій.

За просвітянами вели нагляд як німці, так і радянські шпигуни. Так, кадровий радянський розвідник К. Полуведько, працюючи в міській управі Харкова, передавав нацистам списки членів «Просвіти», що підтримували самостійницькі позиції. Це, у свою чергу, негативно позначилось на долях багатьох національносвідомих людей.

Незважаючи на складні обставини, деякі товариства змогли профункціонувати до самого відступу німців на захід у 1943 році. Наприклад, відновлена під час повторної окупації міста Харківська «Просвіта» займалась переважно питаннями забезпечення продовольством своїх членів. Її актив складався з 25-30 осіб і діяв під головуванням доцента української літератури Харківського університету П. Петренка та його заступника – професора хімії Дідусенка. З наступом радянських військ й одночасним відступом німецьких, діячі українських національних організацій постали перед дилемою подальших своїх кроків. Значна кількість з них, зокрема, В. Доленко, В. Дубровський, Ю. Шевельов, О. Соловей, вирішили виїхати закордон. Більшість з тих, хто залишився, вже за комуністичної влади зазнали репресій, наприклад, Т. Хоткевич, М. Лобода, М. Бунт-Лисенко, І. Харченко, С. Караговник та ін.

Отже, діяльність товариств «Просвіта» у воєнні роки на територіях рейхскомісаріату «Україна» та військової зони проходила у складних умовах окупаційного режиму. Відновивши роботу в 1941 році, просвітяни пам'ятали попередні уроки історії. Враховуючи їх, вони дотримувались курсу на відродження національної свідомості народу як на території рейхскомісаріату «Україна», так і прифронтової військової зони. «Просвіти» згуртовували українську громаду. Це відбувалося шляхом розвитку освітньої, літературної, видавничої, наукової та економічної сфер суспільного життя. Показовим є той факт, що товариства не опинилися осторонь добродійної роботи. Жахливі реалії війни, голоду, знищення людей завойовниками не зламали віри у майбутнє. Наражаючись на небезпеку, репресії, просвітяни, завдяки різноманітним заходам, постійно нагадували про окреме національне коріння українського народу. Співпраця товариств дозволила вирішувати значне коло питань, від освітніх до забезпечення людей продуктами, матеріальної підтримки за умов поширення безробіття.

Стосовно юридичного статусу «Просвіт», то кожна з них мала власний статут, але далеко не скрізь легальний статус, частіше напівлегальний. Як і кожна іноземна влада, нацисти остерігалися прагнень національних громад до самоорганізації, тому робили все, щоб придушити національний рух. Не витримавши тиску влади, більшість «Просвіт» змушені були припинити діяльність у 1942–1943 роках. Їхні члени зазнали репресій, потрапивши до концтаборів, або знищувались фізично.

Таким чином, розглянувши роботу просвітянських осередків як на території рейхскомісаріату «Україна», так і військової зони, можна зробити висновки, що: по-перше, просвітянський рух відродився, бо мав для цього історичні підстави (ще були живими деякі учасники Української національної революції 1917–1920 років, залишалися не забутими демократичні традиції та надбання розвитку культурної сфери); по-друге, характер діяльності просвітян українських територій різного адміністративного підпорядкування мав більше подібних ознак, ніж відмінних. Це стосується як структури, складу, методів, так і напрямків роботи товариств. Різними, головним чином, залишалися відносини з адміністративним апаратом (цивільною і військовою владою). Їх співставлення дає змогу дійти висновку про тимчасовий характер поступливого ставлення окупантів до «Просвіт» у прифронтовій військовій зоні. Нарешті, по-третє, здобутки в роботі просвітянських організацій періоду Другої світової війни мали не стільки освітній, скільки чітко виражений соціальний характер, пов'язаний з елементарною необхідністю людей вижити. Трагічна доля просвітян у часи війни все ж не минула безслідно, адже набутий ними досвід увійшов до надбання загальноукраїнського просвітянського руху і став зв'язковою ланкою між просвітянами першої чверті ХХ століття та їх послідовниками у кінці ХХ – на початку ХХІ століть.

Література

1. Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. – 3 ed. – Englewood Cliffs (New Jersey), 1990.
2. Бадєєва Л. І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ столітті: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ МВС України. – Х., 2003.
3. Биковський Л. Василь Дубровський // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 89-95.
4. Волошин Ю. В. Відродження УАПЦ на Харківщині у період німецької окупації // Український засів. – 1996. – Ч. 7–9 (38–40). – С. 142-152.
5. Волошин Ю. В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1997.
6. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. / Акад. праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004.
7. Доленко В. А. В Харкові під німецькою окупацією // Семенко Ю. Пам'яті В. А. Доленка / Союз Земель Соборної України; Сел. партія. – Мюнхен, 1975. – С. 41-54.
8. Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II світової війни. – Севастополь, 2003.
9. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 13-28.
10. Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11–12. – С. 15-38.
11. Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 37-42.
12. Коваль М. В. Україна в роки Другої світової і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки / Заг. ред. В. А. Смолія: У 15 т. – К., 1999. – Т. 12.
13. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938 – 1945 / Пер. з фанцузьк. Р. Осадчука. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.
14. Курило Т. Сила і слабкість українського націоналізму в Києві під час німецької окупації // Україна модерна / Ін-т історичних досліджень Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка; Відп. ред. А. Портнов. – К., 2008. – Ч. 2 (13): Війна переможців і переможених. – С. 115-130.
15. Куромія Г. Свобода і терор на Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Наук.рецензент перекладу, передм. Г. Немиря. – К., 2002.
16. Мазур П. «Просвіта» в окупованому Маріуполі (1941–1943 рр.) // Вільна думка (Лідкомб, Австралія). – 2001. – 24 грудня; 2002. – 13 січня.
17. Мартирологія українських церков / Упорядн.: О. Зінкевич, О. Воронин: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1: Українська православна церква: Документальні матеріали, християнський самвидав України.
18. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2005.
19. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998): Зб. матеріалів та док., присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка / Упоряд., ред. В. Германа. – К., 1998.
20. Рибальченко Р. К. «Просвіта» в Харкові за часів окупації (1941–1943) // Вісті Дергачівщини. – 1997. – 26 липня.
21. Рибальченко Р. К. Муза несповнених надій // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Зб. наук.-попул. ст. – Х., 2003. – Ч. 1. – С. 42-55.
22. Рибальченко Р. К. Харківська культурна еміграція. 1942–1943 рр. – Х., 2005.
23. Самчук У. Так, як бачило око і відчувала душа: Зі споминів і вражень (1941–1943). – К., 1998.
24. Скоробогатов А. В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941–1943) // Современное общество. – 1995. – № 1-2 (7-8). – С. 13-18.
25. Скоробогатов А. В. Православні конфесії у піднімецькому Харкові // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 504. – Сер. Історія України. – Вип. 4. – С. 206-212.
26. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х., 2004.

27. Соловей О. Харків. Окупація // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 108-118.
28. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007.
29. Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Зб. матеріалів Першої міжнародної наукової конференції 25-26 червня 1991. – К.; Л., 1992. – С. 145-152.
30. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля і кордони. Повість мого життя. – К., 1995.
31. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького; Гол. ред. С. В. Головка. – 3-тє вид., переробл. і доповнене. – К., 1993.
32. Титаренко Д. М. Діяльність «Просвіти» на Донеччині в період німецько-фашистської окупації // Вісн. Донецького ун-ту. – 2000. – № 1. – Сер. Б: Гуманітарні науки. – С. 224-230.
33. Титаренко Д. Театр, кіно, періодика, музеї: культурне життя українських областей зони військової адміністрації в 1941–1943 роках // Україна модерна / Ін-т історичних досліджень Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка; Відп. ред. А. Портнов. – К., 2008. – Ч. 2. (13): Війна переможців і переможених. – С. 131-146.
34. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наук. вид. – Дніпропетровськ, 2002.
35. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2005.
36. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). – Мюнхен, 1958.
37. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені ... (і довкруги). Спогади: У 2 т. – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні.
38. Нова Україна: Щоденний часопис. – Х., 1941–1943.
39. Державний архів Харківської області.
40. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Т. А. Чугуй

Функционирование обществ «Просвита» на территории рейхскомиссариата «Украина» и прифронтовой военной зоны в 1941–1943 годах: сравнительный аспект.

Статья посвящена исследованию вопроса возрождения и деятельности просвещенческих организаций в Украине во время Второй мировой войны. Рассмотрено специфику функционирования товариществ «Просвита» как на территории рейхскомиссариата «Украина», так и в прифронтовой военной зоне с целью определения общего и особенного в развитии общеукраинского просвещенческого движения. Раскрыты главные направления, формы и методы работы «Просвит».

Ключевые слова: товарищества «Просвита», рейхскомиссариат «Украина», прифронтовая военная зона, просвещенческое движение.

Т. О. Chuguy

Societies «Prosvita» functioning on the territory of the Reich Ukrainian Commissariat and in the near front war zone in 1941–1943 years: the comparative aspect.

The article deals with the revival and the activities of educational organizations in Ukraine during World War II, and studies the specificity of the «Prosvita» societies both in the territory of the Reich Ukrainian Commissariat and in the near front war zone to determine the common and specific developments in the all-Ukrainian educational movement. The main directions, forms and methods of «Prosvitas» work have been revealed.

Key words: the «Prosvita» societies, the Reich Ukrainian Commissariat, the near front war zone, educational movement.